

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No.71, 2026

Received: 25/02/2026 Accepted: 07/07/2026

Political-Religious Themes and Functions of Graffiti in Medieval Iran with Emphasis on the 4th to 8th Centuries AH

Emamali Shabani *

Associate professor, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Mazandaran, Babolsar, Iran
e.shabani@umz.ac.ir

Fatemeh Zahra Ganjian Mashhadsarayi

M.A. student, Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Alzahra, Tehran, Iran
fatmhgnjyan3@gmail.com

Abstract

Graffiti (wall writing) constituted one of the most significant forms of mass communication in pre-modern societies, serving not only cultural and social functions, but also playing a pivotal role in the political and religious spheres. Adopting a descriptive-analytical approach and drawing on historical, literary, and geographical sources from the 4th to the 8th centuries AH (10th to 14th centuries CE), this study examined the political-religious themes and functions of wall writings in Iran and the territories associated with the Iranian cultural sphere. The central research question concerned the role that graffiti played in representing, transmitting, and consolidating political and religious concepts during this period. The findings indicated that wall writings were not merely a means of disseminating information; rather, as a public medium, they served to reflect sectarian conflicts, articulate political and religious stances, legitimize ruling authorities, delegitimize rivals, and mirror contemporary political events. An analysis of historical cases revealed that religious groups—particularly Shiites and Sunnis—employed graffiti to promote doctrinal beliefs, defend religious identity, and confront opposing factions. Likewise, governments and political actors utilized this tool to project power, reinforce authority, and shape public opinion. In conclusion, wall writings can be regarded as an integral component of the political and religious communication system in medieval Islamic society, which, alongside official sources, offers valuable insights into the intellectual, social, and political developments of the era.

Keywords: Graffiti, Slogan Writing, Political Power, Legitimacy, Medieval Iranian History.

Introduction

As a form of propaganda and an effective medium, Graffiti has a history as long as human civilization itself and continues to play a role in our own time. By inscribing slogans on the walls of public or private spaces, individuals conveyed messages to society—messages that sometimes became the catalyst for significant social and political transformations. This efficacy stemmed largely from the fact that, in pre-modern times, the tools and means of mass communication available today did not exist. Graffiti thus served as a vehicle for expressing beliefs and viewpoints that encompassed political, religious, social, and even economic motivations. These inscriptions are observable throughout the urban landscape and in key centers of public interaction, including

* Corresponding author

mosques, palaces, hospices (*ribāʿs*), caravanserais, schools, bathhouses, and similar communal spaces.

Despite the significance of the subject, no independent study has thus far been devoted to it. Although a few essays have touched upon these wall writings, they have done so only in passing and the topic has never received sustained attention as a distinct research area. Among the limited existing works is the article "An Analysis of Graffiti in the Pirbakran Shrine in Isfahan from the Ilkhanid to the Qajar Period", which, while focusing on Pirbakran Shrine, merely presents a brief supplicatory inscription from the Ilkhanid era (Shahmandi & Shahidani, 2012/1391, p. 54). Another work is the book *The Wall Writings of the Khargird School*, which concentrates on this particular institution and the 9th century AH, yet addresses graffiti in Iranian history only in broad outline (Mashhadi Rafi' & Khezri, 2025, pp. 23–28). The entry "Wall Writings" in the *Encyclopaedia of the World of Islam* (Khaleqi Hamedani, 2010) remains general and very brief with its examples drawn primarily from recent centuries. A number of other studies have similarly focused solely on introducing the wall writings found at shrines and tombs of notable figures and mystics from the last few centuries (Khaleqi Hamedani, 2010, pp. 29–31).

Analytical works, meanwhile, are mainly confined to articles and, more notably, are oriented toward wall writings related to the history of the Islamic Revolution. Among these, one may cite "A Study of Tendencies and Cross-Cultural Analysis of Graffiti: The Silent Discourse" (Tahririan & Moradi Moqaddam, 2014), "Wall Writings of the Islamic Revolution Era: A Study Based on the Linguistic Landscape Approach" (Qoli Famian, 2023), and "Revolutionary Graffiti: A Source for Deepening the Historiography of the Islamic Revolution" (Sabeti, 2022)—the last of which, in a conspicuous error, traces the history of graffiti in Iran back only to the Constitutional era (Sabeti, 2022, p. 171). Additionally, Fatemeh Mahmoudi Khoiyani's thesis entitled "Propaganda and Its Role in the Sectarian and Religious Conflicts of Seljuk Iran" (2017) is limited to presenting a few pieces of data on Seljuk-era wall writings, themselves extracted from the historical sources of that period.

In this context, the present inquiry sought to address the following question: what political-religious themes and functions did graffiti embody during the medieval centuries of Iranian history? To this end, the study adopted a descriptive-analytical approach.

Materials & Methods

This research examined the subject through a descriptive-analytical method, drawing on historical, literary, and geographical sources from the 4th to the 8th centuries AH (10th to 14th centuries CE) to investigate the political-religious themes and functions of wall writings in Iran and the territories falling within the Iranian cultural sphere.

Research Findings

The findings of this study demonstrated that the politico-religious functions of graffiti could be classified into 4 principal categories: first, reflection and intensification of sectarian conflicts between Shiites and Sunnis; second, declaration and propagation of the political and religious stances of governments, groups, and individuals; third, legitimization or delegitimization of political authority; and fourth, mirroring of contemporary political events, crises, and transformations. In this sense, walls served as an arena for the contestation of political and religious discourses—a space in which governments, elites, and social groups could project their desired narratives of power, religion, and society.

Historical evidence further suggested that reactions to this medium of information dissemination—as well as propaganda and protest—were varied. On the one hand, the survival of certain wall writings and their subsequent citation in later centuries appeared to indicate a relative lack of political sensitivity toward them and even a degree of public tolerance for their continued presence. This was particularly noteworthy in cases where the inscriptions conveyed educational or moral messages intended for society at large, especially for the youth.

However, in the case of politically or religiously charged slogans inscribed on the walls of public spaces, we encountered a much more intense and often violent response—ranging from sectarian disputes to outright armed conflict and bloodshed. Such confrontations sometimes occurred between rival factions or denominations, while governmental intervention at the macro level also played a significant role in either exacerbating or mitigating these tensions (for examples, see: Ibn Athīr, 1371/1992, vol. 20, pp. 256–257; Ibn Miskawayh, 1376/1997, vol. 5, p. 246; Ibn al-Jawzī, 1412, vol. 7, p. 7).

In any case, the historical sources from this period frequently mentioned the writing and erasure of numerous wall inscriptions bearing political or religious themes. Moreover, we sometimes encountered a kind of interactive writing—such as question-and-answer exchanges or even marginal commentary inscribed directly on the walls. For instance, Abū al-Faraj al-Isfahānī referred to a wall inscription in Arabic lamenting the misfortunes of the age. He then added that, in the year 303 AH, someone wrote beneath it: "The one who writes these lines has himself become a wanderer from his homeland, yet by God's grace, he remains hopeful." More

subtly still, another individual engraved below both of these: "You speak the truth, you speak the truth—and I am aware of it" (*al-Iṣfahānī*, 1972, pp. 31–32; see also similar examples, *ibid.*, pp. 45–46, 82).

Discussion of Results & Conclusion

An examination of the historical evidence indicated that graffiti in the medieval Islamic centuries was neither a merely individual act nor simply a tool for recording public notes; rather, it constituted one of the most important unofficial media for the transmission of political and religious messages. The prevalence of this phenomenon in major cities and politico-religious centers—particularly during periods marked by sectarian rivalries, legitimacy crises, and widespread political upheaval—attested to the significance of wall writings in shaping public opinion and articulating social conflicts.

The findings of this research demonstrated that the politico-religious functions of graffiti could be classified into 4 principal categories: first, reflection and intensification of sectarian conflicts between Shiites and Sunnis; second, declaration and propagation of the political and religious stances of governments, groups, and individuals; third, legitimization or delegitimization of political authority; and fourth, mirroring of contemporary political events, crises, and transformations. In this sense, walls served as an arena for the contestation of political and religious discourses—a space in which governments, elites, and social groups could project their desired narratives of power, religion, and society.

This research further demonstrated that wall writings as part of the "public political culture" of society, offer researchers information that has not been reflected in many official sources. Consequently, the study of graffiti can play a significant role in reconstructing the social history, the history of political thought, and the history of religious relations in medieval Iran. Ultimately, graffiti should be regarded as one of the manifestations of political communication in pre-modern societies—which, despite its apparent simplicity, has exerted a considerable influence on the production, transmission, and reproduction of power and politico-religious identities.

Drawing inspiration from the approaches of cultural history and political communication, the present study conceived of graffiti not merely as writing inscribed on building surfaces, but as a form of public medium in pre-modern societies. In an era when mass communication in the modern sense did not exist, the walls of mosques, schools, bazaars, cemeteries, and government buildings served as platforms for the transmission of political and religious messages. The findings of this research indicated that graffiti in medieval Islamic Iran must be regarded as a politico-religious medium that, in the absence of modern communication tools, has played a significant role in the circulation of information, shaping of public opinion, and representation of power relations. Walls have not been simply surfaces for recording texts; they have become an arena for the contestation of political and religious discourses—a space in which governments, scholars, religious groups, and political opponents have vied to place their desired narratives of religion, power, and society on public display. As such, wall writings can be considered part of the political communication system and the public culture of medieval societies. Their study enables a deeper understanding of the mechanisms of power, legitimacy, resistance, identity formation, and intellectual and political conflict.

مضامین و کارکردهای سیاسی - مذهبی دیوارنویسی در ایران سده‌های میانه؛ با تأکید بر قرون چهارم تا هشتم هجری قمری

امامعلی شهبانی* ، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

e.shabani@umz.ac.ir

فاطمه زهرا گنجیان مشهدسرای، دانشجوی کارشناسی ارشد گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

fatmhgnjyan3@gmail.com

چکیده

دیوارنویسی از مهم‌ترین شیوه‌های ارتباط جمعی در جوامع گذشته به شمار می‌رفت که افزون بر کارکردهای فرهنگی و اجتماعی، در عرصه سیاست و مذهب نیز نقشی مؤثر ایفا می‌کرد. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع تاریخی، ادبی و جغرافیایی سده‌های چهارم تا هشتم هجری، به بررسی مضامین و کارکردهای سیاسی-مذهبی دیوارنوشته‌ها در ایران و سرزمین‌های مرتبط با حوزه تمدن ایرانی می‌پردازد. مسئله اصلی پژوهش آن است که دیوارنویسی در این دوره چه نقشی در بازنمایی، انتقال و تثبیت مفاهیم سیاسی و مذهبی داشته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دیوارنوشته‌ها صرفاً ابزار اطلاع‌رسانی نبوده‌اند، بلکه به‌عنوان رسانه‌ای عمومی در بازتاب منازعات فرقه‌ای، اعلان مواضع سیاسی و مذهبی، مشروعیت‌بخشی به حکومت‌ها، مشروعیت‌زدایی از رقیبان و انعکاس رویدادهای سیاسی ایفای نقش کرده‌اند. بررسی نمونه‌های تاریخی نشان می‌دهد که گروه‌های مذهبی، به‌ویژه شیعیان و اهل سنت، از دیوارنویسی برای ترویج باورهای اعتقادی، دفاع از هویت مذهبی و تقابل با جریان‌های رقیب بهره می‌بردند. همچنین حکومت‌ها و کنشگران سیاسی از این ابزار برای تبلیغ قدرت، تثبیت اقتدار و جهت‌دهی به افکار عمومی استفاده می‌کردند؛ در نتیجه، دیوارنوشته‌ها را می‌توان بخشی از نظام ارتباطات سیاسی و مذهبی در جامعه اسلامی سده‌های میانه دانست که در کنار منابع رسمی، تصویری ارزشمند از تحولات فکری، اجتماعی و سیاسی آن دوره ارائه می‌دهند.

واژه‌های کلیدی: دیوارنویسی، شعارنویسی، قدرت سیاسی، مشروعیت، تاریخ ایران در سده‌های میانه.

مقدمه

دیوان‌نویسی به عنوان یک شیوه تبلیغی و رسانه‌ای مؤثر، پیشینه‌ای به درازنای تاریخ بشری دارد که تا روزگار ما همچنان دارای کارکرد بوده و هست. افراد با نوشتن شعار بر روی دیوار اماکن عمومی یا خصوصی پیام خود را به جامعه منتقل می‌کردند که خود گاهی منشأ تحولات مهمی بوده است. علت این موضوع آن بود که در گذشته ابزارها و امکانات تبلیغاتی به سان امروز و برای انتقال پیام به جامعه فراهم نبود. دیوان‌نویسی به منزله راهی برای بیان عقاید و دیدگاه‌هایی بود که خود، مفاهیم و مضامین و به نوعی انگیزه‌های سیاسی، مذهبی، اجتماعی و حتی اقتصادی را در بر می‌گرفت. این شعارنوشته‌ها را می‌توان در فضای شهری و در کانون‌های مهم تعاملات عمومی همچون مساجد، کاخ‌ها، رباط‌ها، کاروان‌سراها، مدارس، حمام‌ها و... مشاهده کرد.

با وجود اهمیت موضوع، تاکنون پژوهش مستقلی در این خصوص انجام نشده است؛ به جز جستارهای اندکی که در حد اشاره‌ای چندسطری به این دیوان‌نوشته‌ها پرداخته‌اند، این حوزه هیچ‌گاه جایگاه شایسته‌ای در مطالعات متمرکز و تخصصی نیافته است. شاهمندی و شهیدانی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و تحلیل یادگارنویسی در بقعه پیربکران اصفهان از دوره ایلخانی تا عصر قاجار» با تمرکز بر بقعه پیربکران، تنها به عبارتی کوتاه با مضمون دعایی از عصر ایلخانی اشاره کرده‌اند (شاهمندی و شهیدانی، ۱۳۹۱، ص. ۵۴). مشهدی رفیع و خضری در کتاب *دیوان‌نوشته‌های مدرسه خرگرد* - که تمرکز آن بر این مدرسه و در قرن نهم هجری است - فقط در حد کلیات به دیوان‌نویسی در تاریخ ایران پرداخته‌اند (مشهدی رفیع و خضری، ۱۴۰۴، ص. ۲۸-۲۳). همچنین، خالقی همدانی در مدخل

«دیوان‌نوشته‌ها» در *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (خالقی*

همدانی، ۱۳۸۹)، به صورت کلی، بسیار مختصر، و بیشتر با تمرکز بر نمونه‌هایی از این دست در چند قرن اخیر، به این موضوع اشاره کرده است. همچنین، برخی از پژوهش‌ها نیز فقط بر معرفی دیوان‌نوشته‌های مزارات و بقعه‌های مشاهیر و عرفای متعلق به چند سده اخیر متمرکز بوده‌اند (خالقی همدانی، ۱۳۸۹، ص. ۲۹-۳۱). پژوهش‌های تحلیلی را اغلب می‌توان در قالب مقاله و عمدتاً با تمرکز بر دیوان‌نوشته‌های مربوط به تاریخ انقلاب اسلامی دسته‌بندی کرد. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به مقاله تحریریان و مرادی‌مقدم (۱۳۹۳) با عنوان «بررسی گرایش‌ها و تحلیل بین‌فرهنگی دیوان‌نوشته‌ها: گفتمان خاموش»، مقاله قلی فامیان (۱۴۰۲) با عنوان «دیوان‌نوشته‌های دوران انقلاب اسلامی؛ مطالعه‌ای مبتنی بر حوزه چشم‌انداز زبانی» و نیز مقاله صابری (۱۴۰۱) با عنوان «دیوان‌نوشته‌های انقلاب؛ منبعی برای تعمیق تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی» اشاره کرد؛ باین حال، صابری در این مقاله، در خطایی آشکار، سابقه دیوان‌نویسی در تاریخ ایران را به عصر مشروطه منحصر دانسته است (صابری، ۱۴۰۱، ص. ۱۷۱). همچنین، پایان‌نامه محمودی خویگانی (۱۳۹۶) با عنوان «تبلیغات و نقش آن در منازعات فرقه‌ای و مذهبی ایران عصر سلجوقیان» نیز فقط به ارائه چند داده از دیوان‌نوشته‌های عصر سلجوقی، برگرفته از متون تاریخی همان دوره، بسنده کرده است. در همین راستا، جستار پیش‌رو بر آن است تا با طرح این پرسش که دیوان‌نویسی در سده‌های میانه تاریخ ایران دارای چه مضامین و کارکردهای سیاسی-مذهبی بوده است به تبیین این مسئله بپردازد. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به کالبدشکافی موضوع پرداخته است.

الف. علل، جغرافیا و ماهیت دیوارنویسی

علل، جغرافیا و ماهیت دیوارنویسی به عنوان یک سنت یا پدیده سیاسی-اجتماعی، نخستین مباحث مقدماتی است که باید از همان آغاز به آن‌ها پرداخته شود. علل دیوارنویسی در سده‌های میانه تاریخ ایران می‌تواند از مناظر مختلف مورد تحلیل قرار گیرد: نخست آنکه می‌توان به تأثیرگذاری هرچه بیشتر آن بر اذهان عمومی اشاره کرد. پیشینه و در حقیقت، تجربه تاریخی از دوره باستان و نیز سده‌های نخستین اسلامی که به تأثیرگذاری درخور توجه -به‌ویژه در عرصه‌های سیاسی- نشانه دارد (برای نمونه‌ها ر.ک: عنصرالمعالی، ۱۳۸۳، ص. ۵۰؛ اصفهانی، ۱۹۷۲، ص. ۲۳)، خود می‌توانست انگیزه لازم در دوره‌های ذکرشده باشد. ضمن آنکه وجود خفقان و استبداد سیاسی، دشواری‌های بیان آزادانه، انعکاس تمایلات سرکوب‌شده، تعصبات، آفریدن هویت و نیز ثبت یادگاری را نیز می‌بایست مدنظر قرار داد [لذا بی‌علت نیست که عمده شعارنویسی‌ها به صورت اشعار با کاربرد صنایع ادبی ازجمله کنایه است]. در همین راستا ناشناس ماندن نویسنده و در نتیجه به دور ماندن از خطرهای خود انگیزه خوبی بوده است. علاوه بر این به نظر می‌رسد شعارنویسی خود اساساً از راه‌های انعکاس خبر و انتقال پیام [و به علت خلایق شاخص به لحاظ زبان‌شناسی] در فضای سنتی آن روز جامعه ایرانی و در نبود رسانه‌هایی به سان امروز بوده است (جعفریان، ۱۳۹۵، ص. ۷۱-۷۲؛ تحریریان و مرادی مقدم، ۱۳۹۲، ص. ۱۹۸-۲۰۰؛ شاهمندی و شهیدانی، ۱۳۹۱، ص. ۴۵-۴۶).

درباره جغرافیای شعارنویسی، با توجه به مرکزیت و موقعیت ممتاز برخی اماکن و بناها در شهرها و روستاها و از آنجایی که محل مراجعات عمومی بوده است، می‌بایست کانون این موضوع باشد. علت آن نیز تأثیرگذاری هرچه بیشتر، انعکاس وسیع تر اخبار و

در جریان قرار گرفتن عموم مردم است. اماکن عمومی اغلب مورد توجه و در معرض دید مردم است. در همین راستا، فراوانی کانون‌های شعارنویسی حکایت از آن دارد که عمدتاً دیوار مساجد (برای نمونه، ر.ک: ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۱۵۹/۲۰-۱۵۸، ۲۵۷-۲۵۹، ج. ۱۵۳/۲۳؛ ابن عبّاسی، ۱۳۷۷، ص. ۲۲۷)، مدارس، حمام‌ها، بازارها، باغ‌ها، زیارتگاه‌ها، کلیساها، قبرستان‌ها، کاروان‌سراها، رباط‌ها و کاخ‌های ویران‌شده سلاطین و حاکمان و نیز آرامگاه‌ها و مدفن بزرگان در جایگاه‌های بعدی قرار می‌گیرند (برای نمونه، ر.ک: عتبّی، ۱۳۷۴، ص. ۵۸-۶۰، ۳۷۶؛ اصفهانی، ۱۹۷۲، ص. ۳۲، ۴۷، ۵۲، ۶۵؛ محمد بن منور، ۱۳۶۶، ج. ۱۶/۱). ضمن آنکه گاهی نوع اماکن مشخص نیست و صرفاً به دیوارنوشته و محتوای آن اشاره شده است (برای نمونه، ر.ک: ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ج. ۱۹۶/۸؛ ابن اسفندیار، ۱۳۶۱، ص. ۲۴۱).

از نظر زبان دیوارنوشته‌ها که بخش فراوانی از آن‌ها، ساده و نزدیک به زبان گفتاری است (خالقی همدانی، ۱۳۸۹)، تنوع چشمگیری مشاهده می‌شود. برخی از آن‌ها به خط فارسی است (برای نمونه، ر.ک: مستوفی قزوینی، ۱۳۶۴، ص. ۷۴۶؛ آق‌سرای، ۱۳۶۲، ص. ۱۲۵؛ آملی، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۱-۱۵۲)؛ اما به علت هژمونی و استیلای خط عربی، به عنوان خط معیار، بیشتر به این خط نوشته شده‌اند (برای نمونه، ر.ک: ابن اسفندیار، ۱۳۶۱، ص. ۲۴۱؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۱۵۳/۲۳)؛^۱ البته نمونه‌های اندکی را می‌توان به خط توأمان فارسی و عربی یافت (بناکتی، ۱۳۴۸، ص. ۱۷۵؛ آملی، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۱-۱۵۲) طول جملات دیوارنوشته‌ها نیز متفاوت است و به نظر می‌رسد محتوای پیام و میزان مهارت نویسندگان در این زمینه بی‌تأثیر نبوده باشد. احتمالاً زبان و ادبیات دینی، میزان

^۱ نمونه‌های متعدد دیگری را نیز می‌توان در متن مقاله مشاهده کرد.

به‌دست حکومت‌های وقت و با هدف اطلاع‌رسانی عمومی نگاشته می‌شده‌اند. متن و محتوای شعارها نیز گاهی ابتکاری و منشور و گاهی نیز منظوم و مأخوذ از شاعران شهیر است (برای نمونه، رک: [آقسرائی، ۱۳۶۲، ص. ۱۲۵؛ آملی، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۱-۱۵۲](#)).

یافته‌های تاریخی حکایت از آن دارد که کنش و واکنش‌ها به این شیوه اطلاع‌رسانی و نیز تبلیغی-اعتراضی، متفاوت بوده است. نخست، به نظر می‌رسد باقی ماندن برخی از این دیوارنوشته‌ها و گزارش آن در سده‌های بعدی، احتمالاً نشان‌دهنده نبود حساسیت سیاسی و وجود نوعی رضایتمندی عمومی از تداوم ثبت آن‌هاست. به‌ویژه آنکه برخی از این دیوارنوشته‌ها اساساً خود دارای بار و معنای تربیتی برای اجتماع و به‌طور خاص جوانان است؛ البته درباره شعارهای سیاسی-مذهبی مکتوب بر دیوار اماکن عمومی واکنش‌های متفاوتی را حتی در حد کشمکش‌ها، جنگ‌ها و کشت‌و‌کشتارها شاهدیم. این منازعات که اغلب میان فرقه‌ها و جریان‌های مختلف بروز می‌یافت، همواره تحت‌تأثیر مداخلات کلان حاکمیتی بود؛ مداخلاتی که نقش تعیین‌کننده‌ای در تشدید یا کاهش این تنش‌ها ایفا می‌کرد (برای نمونه، رک: [ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۲۵۶/۲۰؛ ابن‌مسکویه، ۱۳۷۶، ج. ۲۴۶/۵؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ق، ج. ۷/۷](#)). منابع تاریخی این دوره گویای آن است که بسیاری از دیوارنوشته‌های دارای مضامین سیاسی و مذهبی به‌طور مکرر نوشته و سپس پاک می‌شده‌اند.^۱ ضمن آنکه گاهی ما با شیوه پرسش و پاسخ یا حتی حاشیه‌نگاری مواجه‌ایم؛ برای نمونه، اصفهانی به

تسلط عمومی جامعه بر زبان عربی و فضای سیاسی روز در انتخاب نوع خط مؤثر بوده است. ازسوی‌دیگر، به نظر می‌رسد برخی از دیوارنوشته‌ها ابداعی و ابتکاری بوده‌اند، حال‌آنکه برخی دیگر، از نوشته‌های دیگران، به‌ویژه شاعران مشهور، اقتباس شده‌اند.

درخصوص مواد به‌کاررفته در دیوارنویسی، منابع تاریخی چندان راهگشا نیستند؛ اما به نظر می‌رسد استفاده از مُرکب (اصفهانی، ۱۹۷۲م، ص. ۶۰)، طلا (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۱۵۸-۱۵۹/۶؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۳، ج. ۷۳۹/۳)، گچ و ساروج (ابن‌اخوه، ۱۳۶۰، ص. ۲۳۰)، آهک (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵، ج. ۸۰۸/۲)، زغال و چوب سوخته (اصفهانی، ۱۹۷۲م، ص. ۲۳ و ۲۷)، انواع سنگ‌ها همچون سنگ گچ یا سنگ سیاه (اصفهانی، ۱۹۷۲م، ص. ۶۹)، شیء نوک‌تیز ازجمله فلز (همدانی، ۱۳۹۰، ص. ۲۹۳)، چوب، انواع پودر رنگ‌ها، شیره درختان و گیاهان و... ازجمله موادی بوده‌اند که برای این منظور به کار می‌رفته‌اند.

ماهیت و هویت شعارنویسان متفاوت بوده است؛ بااین‌حال، فراوانی شعارنوشته‌های باقی‌مانده بر دیوار از دوره مورد بحث، نشان می‌دهد که بخش عمده آن‌ها مضامین سیاسی-مذهبی داشته‌اند. به نظر می‌رسد این شعارها بیشتر ازسوی حامیان و هواداران فرقه‌ها و در بستر اوج‌گیری منازعات فرقه‌ای-مذهبی این سده‌ها نگاشته شده‌اند. از محتوای شعارنوشته‌ها چنین استنباط می‌شود که برخی از شعارنویسان می‌بایست به طبقه عمومی جامعه تعلق داشته باشند (برای نمونه، رک: [مشکور، ۱۳۵۰، ص. ۱۳۱؛ بناکتی، ۱۳۴۸، ص. ۱۷۵؛ بلعمی، ۱۳۷۳، ج. ۱۱۴۷/۴؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۲۷۶/۱۵](#)). برخی نیز در مکان‌هایی چون کاروان‌سرا، حمام، قبور یا مدارس یادگاری‌هایی می‌نوشتند که نمی‌توان این شعارها و نقش و تأثیرات آن را در این پژوهش نادیده گرفت؛ البته نمونه‌های تاریخی نشان می‌دهد که برخی از این دیوارنویسی‌ها

۱. البته دیوارنویسی گاهی برای نویسنده بسیار پرهزینه و حتی به قیمت جان‌انجامیده است؛ برای مثال، بلاذری اشاره دارد که لو رفتن عبدالله بن محمد و قتلش به‌دست عمال خلیفه منصور نمی‌تواند بی‌ارتباط با نوشته‌ای با امضای وی بر دیوار کاروان‌سرای در سَند باشد (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۹۵؛ اصفهانی، ۱۳۳۹، ص. ۳۵-۳۶).

شرایط سیاسی-مذهبی و البته منظومه فکری حاکم بر جامعه آن عصر نیست.

۱. دیوان‌نویسی و منازعات فرقه‌ای-مذهبی

منازعات و جنگ‌های فرقه‌ای-مذهبی از ویژگی‌های تاریخ ایران سده‌های میانه اسلامی است؛ پدیده‌ای که ریشه در عوامل گوناگون داشته و تأثیرات و نتایج بسیاری در ابعاد و زمینه‌های مختلف بر جای نهاده است. در همین راستا دیوار و دیوان‌نویسی از عرصه‌های مهم کنش و واکنش سیاسی فرق و بازیگران سیاسی-مذهبی آن بوده است. دیوان‌نوشته‌ها در کنار فعالیت‌های مناقبان، فضایلین و قصه‌گویان (قصاص)، در شکل‌گیری جنبه‌های خشن گفتاری و رفتاری بین اهل تسنن و تشیع نقش داشتند. این تکاپوهای تبلیغی یا تخریبی فرق و مذاهب رقیب، بر تعاملات و مراودات اجتماعی مردم تأثیر مستقیم بر جای گذاشته و گاهی جامعه را به‌سوی بی‌اعتمادی و گسست اجتماعی سوق می‌داد (قلی‌زاده، ۱۳۸۵، ص. ۲۰۷). وجود نمونه‌های متعدد از این پدیده در این دوره، بر آن صحنه می‌گذارد:

اختلافات کلامی بین شیعه و سنی به‌ویژه در مبحث قدیم یا حادث بودن قرآن کریم در تبرستان سده سوم هجری از نقش بی‌بدیل و ممتاز دیوان‌نویسی و بهره‌برداری از آن حکایت دارد. به گزارش ابن‌اسفندیار، روزی حسن بن زید (داعی کبیر؛ ۲۵۰-۲۷۰ق) سواره از یکی از محله‌های شهر آمل می‌گذشت. در این حین بر روی دیواری [گرچه نوع دیوار مشخص نیست، لیکن به نظر می‌رسد می‌بایست دیوار اماکن عمومی و به‌ویژه مسجد باشد] به نوشته‌ای برخورد کرد با این عبارت: «قرآن کلام‌الله غیر مخلوق و من قال مخلوق فهو کافر» یا «قرآن، کلام خداوند غیر مخلوق است و هرکسی که

دیوان‌نوشته‌ای به خط عربی اشاره دارد که درخصوص مصیبت‌های روزگار بیان شده است. در ادامه می‌آورد که فردی در سال ۳۰۳ هجری در زیر آن این‌گونه نوشت: «کسی که این سطور را می‌نویسد خودش نیز آواره وطن شده است و البته به لطف خداوند امیدوار است». نکته ظریف آنکه فرد دیگری، نوشته‌ای را در ذیل آن دو و بر روی همان دیوار با عبارت «راست می‌گویی، راست می‌گویی و من خبر دارم» حک کرد (اصفهانی، ۱۹۷۲م، ص. ۳۱-۳۲، ۴۵-۴۶، ۸۲).

ب. مضامین و کارکردهای سیاسی-مذهبی

دیوان‌نوشته‌ها گونه خاصی از ادبیات شفاهی محسوب می‌شوند که به‌صورت شعر، جملات کوتاه و گاهی به‌شکل شعار یا کلمات قصارگونه، با مفاهیم متفاوت -جهت انتقال پیام به مردم یا برای بیان عواطف و احساسات نویسندگان- ارائه می‌شوند (خالقی همدانی، ۱۳۸۹). از روش‌های تبلیغ برای فضاسازی ارزشی در جامعه، تبلیغات محیطی است که دیوان‌نویسی از جمله ابزارهای مهم آن است. دیوان‌نوشته‌هایی که با انگیزه‌های متفاوت بر درودیوار شهر و اماکن عمومی نوشته می‌شوند و در نقش رسانه‌ای مؤثر، توجه بسیاری را به خود جلب کرده و می‌کنند. دیوان‌نویسی از ابزارهای قدرتمند انتقال مفاهیم و آن‌هم با بهره‌برداری با ابزار نافذ هنر است که به‌وسیله آن می‌توان جملات ارزشمند بزرگان را در ذهن مردم نهادینه کرد (محمودی خویگانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۷-۱۰۸). ضمن آنکه در بُعد سیاسی نقش مهمی در تحریک و تشویق افراد برای پیوستن به حرکت‌های سیاسی دارند (صابری، ۱۴۰۱، ص. ۱۷۱). مطالعه و بررسی دیوان‌نوشته‌های سده‌های میانه تاریخ ایران خود حکایت از آن دارد که مضامین و متعاقباً کارکردهای سیاسی-مذهبی در قیاس با دیگر انواع کارکردها تفوق داشته است که خود بی‌تأثیر از

بگوید مخلوق است، پس او کافر است». آشکار است که تفکر کلامی غیر مخلوق بودن قرآن، عقیده اهل تسنن و بیشتر خلفای عباسی بود و شیعیان و معتزلیان مخالف آن بودند [یعنی به حادث بودن قرآن و مخلوق بودن آن اعتقاد داشتند]. در ادامه گزارش آمده است که داعی کبیر چند لحظه‌ای ایستاد و با تأمل به آن نوشته نگریست؛ سپس به راه خود ادامه داد؛ اما پس از مدت کمی که بازگشت، اثری از آن نوشته روی دیوار نبود. وی با لبخندی گفت: به خدا سوگند که از کشتن رهایی یافتند؛ یعنی اگر آن نوشته هنوز روی دیوار بود، تمام ایشان را می‌کشتم (ابن اسفندیار، ۱۳۶۱، ص. ۲۴۱). حکایت یادشده از اهمیت و جایگاه دیوارنویسی در تبلیغ مذهبی-سیاسی این دوره از تاریخ ایران از یک سو و واکنش‌های به آن از دیگر سو خبر دارد.

گاهی نقش حکومت‌ها به صورت مستقیم و علنی در دیوارنویسی‌های پُرمناقشه، کاملاً آشکار است؛ به طور مثال، گفته شده است در سال ۳۵۱ ق شیعیان با حمایت احمد معزالدوله بر روی دیوار مساجد بغداد شعارهایی به صراحت در لعن معاویه، غاصبان فدک، مانع‌شوندگان دفن امام حسن (ع) در کنار جدش، تبعیدکنندگان ابوذر غفاری و عزل‌کنندگان عباس از شوری نوشتند [ترجمه فارسی این دیوارنوشته عربی: «لعن خدا بر معاویه و کسی که فدک را غصب کرد. لعنت بر کسی که مانع به خاک سپردن امام حسن در کنار قبر جدش شد؛ و لعنت بر کسی که ابوذر را تبعید کرد و عباس را از شورا اخراج کرد»]؛ البته این اقدام بی‌واکنش نبود و مخالفان سنی نوشته‌های یادشده را از روی دیوار پاک کردند. معزالدوله دستور داد تا این لعن مجدداً بر روی دیوارهای مساجد نوشته شود که البته وزیرش ابومحمد مهلبی به نظر از سر واقع‌بینی سیاسی، او را از این کار بازداشت و درخواست کرد به جای آن شعارهای تحریک‌کننده،

فقط عبارت «لعن الله ظالمین آل رسول الله: لعنت خداوند بر کسانی که به خاندان پیامبر ظلم کردند، باد» نوشته شود. علاوه بر این، خواست که جز به معاویه، بر کسی دیگر لعنت ننویسند. منابع در ادامه اشاره دارند که بدین ترتیب غوغا تسلی یافت (ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۲۵۶/۲۰-۲۵۷؛ ابن مسکویه، ۱۳۷۶، ج. ۲۴۶/۵؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج. ۷/۷؛ ابن خلدون، ۱۳۶۳، ج. ۷۳۹/۳).

جنگ‌های فرقه‌ای-مذهبی که اوج آن را در سده‌های میانه اسلامی، به ویژه قرون پنجم و ششم هجری شاهدیم، اهمیت و جایگاه دیوارنویسی را در بیان مواضع و نیز اعتراض سیاسی-مذهبی بیش از پیش نمایان ساخت. ضمن آنکه به نظر می‌رسد خود موجب تشدید تنش‌ها و منازعات شد. نمونه‌های بسیاری بر این تحلیل صحه می‌گذارد؛ برای مثال، در سال ۴۴۲ ق با تلاش ابومحمد النسوی، رئیس شرطه بغداد، میان دو فرقه شیعه و سنی صلح برقرار شد (ابن تغری بردی، ۱۹۹۲، ج. ۵۱/۵)؛ اما این صلح دیری نپائید و آتش فتنه دوباره شعله‌ور شد. علت این مسئله آن بود که در ماه صفر آن سال، شیعیان محله کرخ [با پشتوانه حکومت شیعی آل‌بویه] بر دیوار مساجد و با طلا عبارت «محمد و علی خیرالبشر: محمد و علی نیکوترین آدمی زادگانند» را نوشتند. در مقابل، اهل تسنن محله قلاتین در واکنش به آن خواستند تا عبارت «فمن رضی، فقد شکر و من ابی، فقد کفر: هر که راضی شود، سپاسگزاری کرده است و هر که سرباز زند، کفر ورزیده است» به آن اضافه شود، که شیعیان نپذیرفتند و این امتناع، خود موجب درگیری و جنگ بین آن‌ها شد (تتوی، ۱۳۶۳، ج. ۳۶/۳). شیعیان در واکنش به اعتراض آن‌ها بی‌توجهی نشان دادند و از افزودن و اصلاح نوشته‌های خویش سر باز زدند و چنین اظهار داشتند که «ما از آن چه

چونان همیشه بر دیوار مسجدهای خود می‌نویسیم، پای فراتر نمی‌نهمیم». در پی آن، خلیفه القائم، اباتمام، نقیب عباسیان و عدنان بن الرضی، نقیب علویان را برای بررسی اوضاع به کرخ فرستاد. هر دو نقیب، گفته ساکنان کرخ را درست دانسته و بر آن گواهی نوشتند؛ اما اهل سنت، داوری آن‌ها را نپذیرفته و ابن‌المذهب، زهیری و عده‌ای از حنبلیان، سنیان را علیه شیعیان تحریک کردند. در این هنگام ابن‌مسلمه وزیر که خود از حامیان حنابله بود، با شیعیان به شدت برخورد کرد. شیعیان برای خاتمه دادن به غائله، کلمات «خیرالبشر» را از روی دیوار پاک کرده و به جای آن عبارت «علیهما السلام» را نوشتند؛ اما اهل سنت اعلام کردند باید آجری که کلمات «محمد و علی» روی آن نوشته شده از جای کنده شود و در اذان نیز ذکر «حی علی خیر العمل» گفته نشود؛ البته گروه شیعی از انجام خواسته معترضان سنی و اصلاح نوشته خویش استنکاف و اعلان کردند که ما از آنچه همیشه بر دیوار مسجد خود می‌نویسیم، پای فراتر نمی‌نهمیم. بدین ترتیب کشمکش‌ها و درگیری بین آن‌ها ادامه یافت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۱۵۸/۱۶-۱۵۹؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷، ص. ۲۲۷؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۳، ج. ۷۳۹/۳؛ ابن‌کثیر، ۱۹۹۸م، ج. ۴۴۸/۸).

منابع تاریخی گزارش دادند که در سال‌های ۴۴۳ و ۴۴۴ق به دلایلی چون نوشتن جملاتی در مدح ائمه شیعی و به خصوص عبارت «محمد و علی خیرالبشر» بر دیوار مساجد و معابر، سنیان متعصب [به صحنه‌گردانی حنبلیان تندرو] بارها به محله شیعه‌نشین کرخ بغداد یورش بردند و در جریان این درگیری‌های خونین، شمار بسیاری از مردم کشته شدند. افزون‌بر این، این یورش‌ها به ویرانی قبور امامان شیعه و آرامگاه‌های رهبران آل‌بویه انجامید. سنیان این عبارت را مغایر مبانی اسلام می‌دانستند؛ البته شیعیان نیز برای

تلافی، به کوی فقهای حنبلی حمله می‌کردند و آنجا را به آتش می‌کشیدند (ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ق، ج. ۱۴۹/۸، ۱۵۷-۱۵۸، ۳۴۸؛ ابن‌کثیر، ۱۹۷۸م، ج. ۶۲/۱۲؛ ابن‌تغری بردی، ۱۹۹۲م، ج. ۵۰/۵). به نوشته ابن‌اثیر «شر بزرگی به پا شد» (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۲۹۵/۱۶).

سال ۴۴۵ق نیز صحنه دیگری از فتنه‌های سیاسی-مذهبی بین شیعه و سنی را شاهد بود که بهانه و زمینه آن، دیوارنویسی سیاسی-مذهبی اعلان شد. گرچه ابومحمد النسوی رئیس شرطه بغداد عده‌ای را به قتل رساند، محله کرخ را آتش زد و نوشتن شعار «محمد و علی خیرالبشر» را ممنوع اعلان کرد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۳۴۰/۱۵؛ شیعیان بغداد اصرار به نوشتن نمادها و شعارهای بارز و شاخص خود بر دیوار مساجد داشتند؛ ازاین‌رو، به نظر می‌رسد تحقق این درخواست مصرانه و پرهزینه، نشانه‌ای از اقتدار بوده و به همین دلیل از بازگویی آن به عنوان نقطه ضعف پرهیز می‌شده است (ابن‌عبری، ۱۳۷۷، ص. ۲۲۷؛ تتوی، ۱۳۶۳، ج. ۱۹۰۱/۳-۱۹۰۲).

موضوع شعارنویسی بر دیوار مساجد و محل نزاع قرار گرفتن آن، در دهه‌های بعد از آل‌بویه، یعنی عصر سلجوقی نیز همچنان محور جنگ‌ها و کشمکش‌های فرقه‌ای-مذهبی بوده است. ضمن آنکه بایستی پذیرفت تغییر معادلات سیاسی با فروپاشی حکومت شیعی آل‌بویه، خود موجب شد تا شیعیان از سر تقیه، مطابق خواسته حکومت [یا مخالفان تندرو سنی] عمل و دیوارنویشته‌های مذهبی-سیاسی خود را از دیوار مساجد پاک کنند [همچنین، از عقب‌نشینی آن‌ها از مواضع اصولی درباره اذان نیز گزارش‌هایی وجود دارد]؛ به‌طور مثال، پس از فتح بغداد توسط طغرل بیگ سلجوقی و سقوط حکومت آل‌بویه (۴۴۷ق)، شیعیان مجبور شدند در تمام مساجد محله کرخ عبارت «محمد و علی خیرالبشر» را که با آب طلا نوشته

بودند، پاک کنند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۳۱۷/۱۶-۳۳۵؛ ابن‌کثیر، ۱۹۷۸م، ج. ۹۶/۱۲).

دیوارنوشته وهن‌آمیز «معاویه دایی علی است» که پس از فروپاشی حکومت آل‌بویه و در پی جرئت و جسارت سیاسی سنیان متعصب، بر دیوار مسجدی در بغداد نگاشته شد؛ حتی واکنش وزیر سنی مذهب سلجوقی، یعنی عمیدالملک کندری را در پی داشت. وی گرچه حنفی متعصب و از دشمنان شیعه بود، با مشاهده این شعار در جریان سفر خواستگاری از دختر خلیفه برای طغرل سلجوقی (سال ۴۵۳ق) جعل چنین خبری را نادرست دانست و دستور داد که آن را از روی دیوار مسجد پاک کنند. احتمالاً واکنش سیاسی ازسوی شیعیان و تبعات آن در شهری با پیشینه استیلای حدوداً یکصدوده‌ساله شیعیان -در کنار عوامل دیگر- در اتخاذ این تصمیم مهم وزیر سلجوقی بی‌تأثیر نبوده است (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳، ج. ۵۹۱/۱۳).

رمزگشایی از کنش یا واکنش در دیوارنویسی با نیت کینه‌توزانه بین اهل تسنن و تشیع به‌ویژه در شهر بغداد گاهی مشخص نیست؛ اما منابع تاریخی از دیوارنوشته‌هایی نام می‌برند که به نظر می‌رسد توسط سنیان متعصب [به‌ویژه از نوع حنبلی] و در واکنش به دیوارنوشته‌های شیعیان متعصب نوشته شده است. این مسئله، خود منشأ منازعات و جنگ‌های فرقه‌ای-مذهبی شد که با کشتار مردم و نیز غارت و سوزاندن محلات یکدیگر همراه بوده است؛ به‌طور مثال، ابن‌اثیر در ذکر حوادث سال ۴۸۳ق آورده است که نوشتن عبارت «بهترین مردم پس از رسول‌الله صلی‌الله علیه و سلم ابوبکر سپس عمر و بعد عثمان و پس از او علی است»، بر درودیوار مساجد محله شیعه‌نشین کرخ بغداد خود موجب فتنه و شورش در این منطقه و غارت خانه‌های بزرگان و حتی هجوم به وزیر خلیفه عباسی در محل کارش توسط شیعیان شد. به

روایت ابن‌اثیر «در ناسزاگویی و دشنام‌های شنیع چیزی فروگذار نکردند و از حیث قتل و غارت و فساد امور کاری بس عظیم روی داد» (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۱۵۳/۲۳). احتمالاً اهل سنت به پشتوانه حمایت خلافت عباسی و سلاجقه سنی مذهب، با نگارش شعائر سنی بر درودیوار اماکن مذهبی شیعی ازجمله مساجد و مشاهد متبرکه، آن‌ها را به شدت تحت فشار قرار می‌دادند (قلی‌زاده، ۱۳۸۵، ص. ۲۰۸).

چنانچه پیش‌تر اشاره شد سده‌های پنجم و ششم هجری شاهد صحنه‌های گوناگونی از منازعات و مناقشات فرقه‌ای-مذهبی بوده که با پدیده دیوارنویسی رابطه دوسویه داشتند. چنانچه قزوینی رازی در بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض در آورده است که اهل تسنن در واکنش به شعارهای شیعی و بر در مساجد آن‌ها [حتی فراتر از شهری چون بغداد، و به‌طور مثال در کانون‌های شیعی همچون شهر ساری در تبرستان] این گونه می‌نوشتند که «خیرالناس بعد رسول‌الله ابوبکر الصدیق: بهترین مردم پس از رسول خدا، ابوبکر است» (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ص. ۱۶۴) که خود واکنشی در قبال شعار شیعی «علی (ع) بهترین بشر بعد از پیامبر اسلام است» بود.

۲. دیوارنویسی و اعلان مواضع

اعلان مواضع سیاسی و مذهبی یکی دیگر از کارکردهای دیوارنویسی در سده‌های میانه ایران اسلامی بوده است. منابع تاریخی نمونه‌های چندی را ثبت کرده‌اند؛ برای نمونه، اقدامات عضدالدوله بویه در نصب کتیبه نام دوازده امام بر دیوارهای تخت جمشید (۳۶۳ق) و همچنین، ثبت کتیبه‌های درود بر پیامبر اسلام و خاندان او بر دیوار مساجد و دیگر بناهای عمومی، به‌خوبی نشان می‌دهد که این حکومت شیعی چگونه از دیوارنوشته‌ها برای نمایش مواضع سیاسی-مذهبی خود

بهره می‌برده است (حسینی فسایی، ۱۳۷۸، ص. ۱۵۳۶؛ زرین‌کوب، ۱۳۷۲، ج. ۲۱۷/۴). همچنین، نصب شعارهایی چون «لا اله الا الله وحده شریک له محمد رسول الله علی ولی الله» و «محمد و علی خیرالبشر» و دیگر شعارهای شیعی بر دیوارهای مساجد بغداد به دستور ارسلان بساسیری سردار فاطمی-در سال‌های استیلای بر بغداد (۴۴۷-۴۵۱ق)- که خود واکنش مخالفان شیعه را در پی داشت، عرصه دیگری از کارکردهای سیاسی-مذهبی دیوارنوشته‌ها را در تاریخ ایران و اسلام این دوره به نمایش می‌گذارد (ر.ک: ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ج. ۸/۱۹۶؛ همدانی، ۱۳۹۲، ج. ۱۴۴۵/۲؛ ابن تغری بردی، ۱۹۹۲م، ج. ۶۲/۵).

لعن‌نویسی در راستای اعلان مواضع مذهبی عرصه دیگری از کارکردهای سیاسی دیوارنویسی در سده‌های میانه بوده است؛ به‌طور مثال، گفته شده است سنیان متعصب در واکنش به دیوارنویسی شیعیان در لعن معاویه و سایر ستمکاران، تا سال‌ها بر دیوارها و درهای خانه‌ها، مدارس و کاروان‌سراها با خطوط مختلف می‌نوشتند «لعن الله من لا یلعن ابن‌العلقمی: خدا لعنت کند کسی را که ابن‌علقمی را لعنت نمی‌کند». تردیدی نیست که این شعار که از سوی سنیان متعصب حامی جریان خلافت نوشته می‌شد، واکنشی به نقش احتمالی این وزیر شیعی در سقوط بغداد به‌دست مغولان بود؛ البته واکنش حامیان ابن‌العلقمی نیز جایی بهتر از دیوار و دیوارنوشته نیافت. چنانچه در نمونه‌ای گفته شده است که یکی از دوستان او حرف «لا» را از این دیوارنوشته حذف کرد؛ ازاین‌رو، معنی آن می‌شد «خدا لعنت کند کسی را که ابن‌علقمی را لعنت می‌کند» (شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۳۶).

در نمونه‌ای دیگر و در سال ۶۵۴ق آتش‌سوزی مهیبی در مسجدالنبی (در مدینه) تحت تولیت شیعیان به وقوع پیوست، سنیان متعصب با بهره‌برداری از این

فرصت، به تخریب شیعیان پرداختند. آن‌ها علت این حادثه را به بدیمنی تسلط «روافض» (شیعیان) بر حرم و تندى رفتارشان نسبت دادند. سهمودی به نقل از ابراهیم بن محمد کنانی رئیس مؤذنان آورده است که بعداز حریق، این دو بیت به اصل عربی روی دیوارنوشته شده بود که ترجمه آن چنین است: «حرم پیامبر نسوخت برای شک و شبهه- ترسی بر آن باشد و یا دستی برای ننگ و عار/ بلکه دستان رافضی‌ها آن آثار را لمس کرد- دستان رافضی‌ها آن آثار را لمس کرد و (حرم با این آتش از آن‌ها) پاک و طاهر شد» (سهمودی، ۱۴۲۲ق، ج. ۱/۵۹۹-۶۰۰).^۱

افزون‌بر نمونه‌های یادشده گاه اعلان مواضع سیاسی-مذهبی در دیوارنوشته‌ها و نیز گورنوشته‌ها در سده‌های میانه اسلامی در برخی منابع گزارش شده است؛ به‌طور مثال، گفته شده است که در قرن هشتم هجری بر دیوار مقبره‌های خاندان آل‌کیا در گیلان که به‌عنوان فرزندان امام موسی کاظم(ع) از آن‌ها یاد می‌شود، علاوه‌بر آیه‌های قرآنی و ادعیه، شعارهای مذهبی-شیعی همچون اللهم صل علی محمد و آل محمد یا ابا عبدالله حسین ادرکنی و لا اله الا الله و محمد رسول الله علی ولی الله را می‌توان مشاهده کرد (ستوده، ۱۳۷۴، ج. ۲/۳۴۸). افزون‌بر این، به نظر می‌رسد برخی اعلامیه‌های حکومتی، ضمن قرائت بر منبر مساجد و بهره‌گیری از دیگر ابزارهای تبلیغاتی، بر دیوار اماکن عمومی نیز نوشته می‌شدند (ر.ک: آملی، ۱۳۹۳، ص. ۹۲-۹۳، ۱۰۸؛ ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۱، ص. ۲۴۰). گزارش‌های تاریخی همچنین از وجود شعارهایی در نهضت‌های مشهور ایرانی سده‌های میانه، ازجمله سربداران خبر می‌دهند. متون

۱. حادثه ذکرشده خود منشأ مشاجرات و مناظرات شعری ادباء سنی و شیعه شد، ر.ک: سهمودی، ۱۴۲۲ق، ج. ۱/۶۰۰؛ جعفریان، ۱۳۷۹، ج.

تاریخی درباره چگونگی نوشتن و بیان این شعارها بیشتر سکوت کرده‌اند؛ اما به نظر می‌رسد دیوان‌نویسی یکی از راه‌های ابراز این مواضع سیاسی-مذهبی بوده است و محتملاً می‌بایست به واسطه دیوان‌نویسی در اماکن عمومی شهر و روستا بوده باشد.^۱

علاوه بر حکومت‌ها و جریان‌های سیاسی، انعکاس مواضع سیاسی اشخاص نیز در دیوان‌نویسی‌ها خود را به نمایش گذاشت؛ برای نمونه، در اسرارالتوحید آمده است که ابوسعید ابی‌الخیر برخلاف پدرش و به جای نام سلطان محمود غزنوی، عبارت «الله الله الله» را بر دیوار خانه‌اش نوشت، که این موضوع خود موجب پرسش از سوی پدرش شد. در پاسخ نیز گفت که «هرکسی بر دیوار خانه خویش نام امیر خویش نویسند». این عبارت البته موجب شرمندگی پدرش شد و پس از آن نام سلطان غزنوی و توصیف عظمتش را از دیوار خانه خود محو کرد (محمد بن منور، ۱۳۶۶، ج. ۱۷/۱).^۲ متن نوشته‌شده بر دیوار رباط احمد میرک (محدوده هرات) و با مطلع «ستمگر را فلکا کجروا جفاکارا...» که محتملاً به سده هشتم هجری تعلق دارد، از مواضع سیاسی جامعه آن عصر در قبال حکومت وقت حکایت دارد (واصفی، ۱۳۴۹، ج. ۱/۴۶۳-۴۶۴).

۳. دیوان‌نویسی و مشروعیت

تبلیغ و در حقیقت، مشروعیت‌بخشی سیاسی نوع دیگری از کارکردهای سیاسی دیوان‌نویسی در

سده‌های میانه تاریخ ایران را به نمایش می‌گذارد. چالش‌های مشروعیتی دغدغه جدی هر حکومتی در این دوره بوده و در نتیجه تمام سعی خویش را به کار می‌بستند تا به شیوه‌های گوناگون بر آن فائق آیند. نمونه‌های چندی بر این تحلیل، مهر تأیید می‌زند؛ به طور مثال، دیوان‌نوشته تخت‌جمشید مربوط به سال ۳۴۴ که به دوره عضدالدوله دیلمی تعلق دارد، می‌تواند از منظر مشروعیت‌بخشی تحلیل و تفسیر شود. مطابق آن بازخوانی، برخی از نوشته‌های تخت‌جمشید را دبیری به نام علی بن سری کرخی برای سلطان بویه گزارش کرده است که خود می‌تواند نشان‌دهنده تعلقات وی به تاریخ و در حقیقت هویت باستانی ایران باشد (مصطفوی، ۱۳۷۵، ص. ۳۳۹).

همچنین به روایت آملی وقتی که وی در حال تفرج در قراکلاته (خراط کلاته) در کنار رودخانه هراز بود بر دیوار عمارت ملک حسام‌الدوله اردشیر کینخوار (اسپهد باوندی تبرستان) (وفات ۴۴۷ق) قصیده‌ای مطول از سراج‌الدین قمری آملی^۳ را مشاهده کرد که مطلع آن این بود: این بنده به پیشگاه کسرای دوم رسید-آن پادشاه عزتمند و عاقل/کسی که جود و کرم او دوست و دشمن را در بر می‌گیرد و- همانند یک برادر به وعده خود وفادار است [تا اینجا متن اصلی دیوان‌نوشته به عربی است و ابیات بعدی به فارسی]/اردشیر آن شه پر دل که گه بخشش و جنگ- نگذارد اثر از هستی دریا و نهنگ/آنکه بهرام فلک روی به سوی گور نهد-چون وی از کیش برادر به گه جنگ خدنگ» (آملی، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۲-۱۵۱). دیوان‌نوشته فوق به نظر می‌رسد در راستای تبلیغ سیاسی و تقویت مشروعیت ملی این شه‌یار از منظر انتساب و شبیه‌سازی با آن‌ها، ارائه تصویری از پادشاهان خوش‌نام و در عین حال مقتدر ساسانی، یعنی خسرو

۱. دوره‌های بعدی تاریخ ایران نیز انعکاس مواضع سیاسی-مذهبی حاکمان را به واسطه دیوان‌نویسی اثبات می‌کند که خود از کارکرد ذاتی آن در این زمینه حکایت دارد. برای نمونه‌هایی از دوره‌های تیموری و صفوی، رک: منشی، ۱۳۱۴، ج. ۱۵۵/۱-۱۵۴؛ شایسته‌فر، ۱۳۸۴، ص. ۲۰-۲۵؛ ۹۰-۹۸.

۲. پیش‌تر از آن و اعتراض به سیاست‌های ضد شیعی خلیفه متوکل مسیری بهتر از مساجد و دیوار آن نیافت، رک: ابن‌تغری بردی، ۱۹۹۲م، ج. ۲/۳۴۱.

۳. شاعر قصیده‌سرای نام‌آور سده‌های ششم و هفتم هجری.

انوشیروان و اردشیر اول، القاء وفاداری به عهد و پیمان، عزتمند و عاقل، اهل بخشش و گذشت و نیز قدرتمند و جنگجو را مدنظر قرار داده است. قرار گرفتن وی در میان انبوهی از چالش‌های سیاسی-نظامی ناشی از تهاجم مغولان به تبرستان و تلاش وی برای احیای حکومت باوندیان [در سال ۶۳۵ق] احتمالاً در اتخاذ این سیاست تبلیغی و بهره‌گیری از دیوارنویسی مؤثر بوده است. افزون‌بر آنکه رسوخ بینش باستان‌گرایانه در اسپهبدان باوندی تبرستان را به اثبات می‌رساند، که خود از منظر مشروعیت‌بخشی تحلیل‌پذیر خواهد بود (ر.ک: مرعشی، ۱۳۳۳، ص. ۱۸۸-۱۸۹؛ مهجوری، ۱۳۴۲، ص. ۲۲۹-۲۳۲).

شعار «سلطان سایه خداست» بر دیوار بعضی بناهای ایران عصر سلجوقی از منظر مشروعیت‌بخشی به این حکومت و در مواجهه با چالش‌های گوناگون مشروعیتی، تحلیل‌پذیر خواهد بود (راوندی، ۱۳۵۴، ج. ۲/۲۷۳). افزون‌بر آنکه اظهار ارادت به سلاطین از طریق نوشتن نام، شکوه و پیروزی‌های نظامی آن‌ها بر دیوار سراها را می‌توان از منظر مشروعیت‌بخشی و در تحلیل فراگفتمانی^۱ استنباط کرد؛ چنان‌که در یک نمونه شاخص، نقل شده است که پدر ابوسعید، یعنی ابی‌الخیر به دلیل ارادت به سلطان محمود غزنوی دستور داد تا بر دیوار سرای او در میهنه [که به سرای شیخ شهرت داشت]، نام سلطان، تعداد خدم و حشم و افتخاراتش نقش کنند (محمد بن منور، ۱۳۶۶، ج. ۱/۱۶-۱۷).

از جنبه‌ای دیگر، دیوارنویسی می‌توانست اهرم فشار مخالفان سیاسی برای مشروعیت‌زدایی از یک حکومت باشد؛ برای نمونه، ترجمه دیوارنوشته‌ای عربی چنین آمده است: «روزگار یا زمانه فریادی را بر

آل برمک کشید-که برای فریاد آن‌ها بر چانه فرود آمدند[بر زمین افتادند] و برای آل طاهر یک فریادی را روزگار خواهد شنید-از روی خشم و غضبی که از سوی خداوند است و به آن‌ها فرود می‌آید». بی‌تردید مهم‌ترین پیام این متن، از دست رفتن مشروعیت طاهریان و توجیه اقدام صفاریان در برانداختن این سلسله بوده است (نیشابوری، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۲؛ تاریخ سیستان، ۱۳۶۶، ص. ۲۱۹).^۲ همچنین، اصفهانی به نوشته‌ای بر روی عمارتی در سامرا اشاره دارد که به نظر می‌رسد علاوه بر تحقیر حکومت ساسانی، می‌توان آن را از منظر مشروعیت‌زدایی از آن‌ها نیز تفسیر کرد: «اینجا خانه‌های پادشاهانی است که زمانی... ارباب اعراب بودند/زمان... از آن‌ها سرپیچی کرد/زمان پس از طلوعش از آن‌ها سرپیچی کرد، بنگرید با عرب چه کرد...» (اصفهانی، ۱۹۷۲، ص. ۲۵-۲۶).

۴. دیوارنویسی و انعکاس حوادث سیاسی

انعکاس حوادث سیاسی یکی دیگر از کارکردهای سیاسی دیوارنویسی در قرون میانه تاریخ ایران است. افزون‌بر این، دیوارنوشته‌های یادشده می‌توانند در برطرف کردن خلأهای پژوهشی و نیز بازنگری در داده‌های تاریخ‌نگاری این دوره، نقش مؤثری ایفا کنند. نمونه‌های چندی از این نوع دیوارنویسی‌ها را در منابع تاریخی می‌توان شناسایی است؛ برای نمونه، دیوارنوشته‌های تخت جمشید مربوط به سال‌های ۳۴۴ و ۳۹۲ق -که به دوره عضدالدوله و پسرش ابونصر تعلق دارند- گزارش موثقی از لشکرکشی عضدالدوله به خراسان و اصفهان و نیز اردوکشی سپاهیان ابونصر

۲. گاهی پند و اندرز سیاسی-اخلاقی را می‌توان از شعارهای نوشته‌شده بر دیوارها استنباط کرد. ضمن آنکه از منظر تخریب چهره مخالفان نیز می‌توان آن‌ها را پیگیری و برزرسی کرد. برای نمونه، ر.ک: بلعی، ۱۳۷۳، ج. ۴/۱۴۷؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۱۵/۲۷۶.

۱. روش تفسیری برای آشکار ساختن محتواها و راهبردهای بنیادین بازنمایی‌های اجتماعی و نیز القاء، انعکاس و استنباط روح حاکم بر یک متن؛ اغلب بدون آنکه واژه یا کلمه‌ای یاریگر ما باشد، ر.ک: حسینی‌فر و امیری پریان، ۱۳۹۳، ص. ۵۰-۵۶.

در جریان شکار به این منطقه ارائه می‌کنند (مصطفوی، ۱۳۷۵، ص. ۳۳۹).

مستوفی در شرح جان دادن شاعر معروف این عصر، یعنی کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی (۵۶۸-۶۳۵ق) در جریان حمله مغولان به اصفهان، روایت می‌کند که وی در شرح اوضاع آشفته ناشی از این حمله، یک قطعه رباعی سیاسی را بر دیوار [که البته مشخص نیست دیوار کدام اماکن شخصی یا عمومی بوده است] نوشت: «دل نیست که تا بر وطن خود گرید-بر حال خود و واقعه بد گرید/دل خون شد و شرط جایگذاری اینست-در مذهب ما کمینه بازی این است» (مستوفی قزوینی، ۱۳۶۴، ص. ۷۴۶).

همچنین، آقسرائی در شرح حوادث سیاسی سال ۶۷۵ق در قلمرو سلاجقه روم -که به شورش جمری (برای سلطنت و با ادعای فرزندی عزالدین کیکاووس) و نیز ویرانی‌های گسترده آن اختصاص دارد- اشاره می‌کند که بر دیوار خانه‌ها و اماکن عمومی، این بیت خاقانی نوشته می‌شد که: «آن مصر مملکت که تو دیدی خراب شد- و آن نیل مکرمت که شنیدی سراب شد» (آقسرائی، ۱۳۶۲، ص. ۱۲۵)؛

بیتی که از وخامت اوضاع سیاسی آن روز حکایت دارد. ضمناً نوشتن اشعار با مضامین حبسیه جلوه دیگری از کارکرد سیاسی دیوارنویسی را در سده‌های میانه تاریخ ایران نمایان می‌سازد که خود بازتاب‌دهنده بخش عظیمی از رویدادهای تاریخی است. دیوارنوشته‌های یادشده بیشتر، انعکاس دردها، اعتراضات سیاسی یا امیدهای واهی در پایان عمر است؛ برای نمونه، در منابع آمده است هنگامی که صاحب سعید، عمیدالدین اسعد به همراه پسرش تاج‌الدین محمد، به دستور اتابک مظفرالدین ابوبکر بن سعد بن زنگی -حاکمی که با تدبیر صلح با چنگیز، ایالت فارس را از ویرانی مصون داشت- به

اتهام همکاری با سلطان محمد خوارزمشاه، در قلعه اشکنوان فارس محبوس شد،^۱ در زندان حبسیه‌ای سرود، از آنجایی که قلم و کاغذ نداشت، به پسرش گفت تا بر دیوار آن محبس بنویسد. مطلع آن شعر عربی که در نهایت «فصاحت و بلاغت» و بعدها مورد رجوع «فضلاء و بلغاء» توصیف شده است (شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۹۳)، این بود که: «چه کسی به کبوتران مکه که با گردنبندی سبز بهره‌مندند، این سخن یا سلام را می‌رساند» (شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۹۳). پیش از آن نیز عمیدالدوله ابن جهیر، وزیر خلیفه مقتدی، پس از آنکه به دسیسه مخالفان، گرفتار غضب خلیفه و در بند (۴۷۱ق) شده بود، در همان محبس درگذشت. در محبس و پس از مرگ وی، چنین نوشته‌ای بر روی دیوار و به زبان عربی یافتند: به آن کسی که در کردارش با من راه وفا نرفت/ وقتی که آشکار و نهان کرد، بگو: من آن کس نیستم که پیمان بشکنم با کسی که/ برایم در پرواز، بال و پر رویاند؛ و در تاریکی شب، هنگامی که ظلمت در هم می‌آمیزد/ از شادی‌ای که بامدادان می‌آید، ناامید نمی‌شوم (تحفه در اخلاق و سیاست، ۱۳۴۱، ص. ۱۲۲).

در تاریخ ایران سده‌های میانه اسلامی، نمونه‌های فراوانی از دیوارنوشته‌های نقش‌بسته بر آرامگاه‌ها ثبت شده است که مضامین و کارکردهای سیاسی داشته‌اند؛ به‌طور مثال، به گزارش تاریخ یمینی بر دیوار آرامگاه وزیر ابوالحسن عتبی، وزیر لایق و صاحب تدبیر امیر نوح سامانی نوشته‌ای منظوم به عربی و به این معنا درج شد که «دوستان بر قبر تو گذشتند و کار تو همه آن‌ها را مضطرب کرد. پس چیزی بر گفته خود نیفزودند که فقدان تو بر عظمت و بزرگواری گران آمد». ضمناً نقل شده است که متن و در حقیقت این مرثیه را «برخی افاضل» گفته‌اند (عتبی، ۱۳۷۴، ص. ۵۸-۶۰). این

۱. وی به سال ۶۲۴ق در همان زندان کشته شد.

دیوان‌نویسته از محبوبیت او نزد باورمندان، اندوه آن‌ها از قتل وی و نقش دسیسه سپه‌سالار ابوالحسن سیمجوری در این واقعه در سال ۳۷۲ق حکایت دارد. حادثه‌ای که موجب آشفتگی دربار سامانی و آغاز جنگ‌ها و انتقام‌کشی‌های داخلی بود؛ لذا بی‌علت نیست که مزار او بعدها زیارتگاه ارادتمندان شد (در این باره ر.ک: فرای، ۱۳۶۳، ج. ۴، ۱۳۴-۱۳۶).

اعلان تبلیغی-سیاسی، هشدارباش و شاید هم توجیه رفتارها و عملکردهای سیاسی گونه دیگری از کاربردهای دیوان‌نویسته‌ها را در این دوره نمایان می‌سازد. ضمن آنکه به عنوان منبعی ارزشمند در فهم تاریخ تحولات سیاسی روز و در کنار دیگر انواع منابع، حائز اهمیت خواهد بود. در نمونه شاخص دیگری می‌توان به دیوان‌نویسته‌ای بر مدفن امیر العباس مأمون بن مأمون خوارزمشاه، حاکم و در عین حال شوهر خواهر سلطان محمود غزنوی اشاره کرد. بدین شرح که پس از قتل وی به دست امرای شورشی خوارزم در سال ۴۰۷ق، سلطان غزنوی به خوارزم لشکر کشید و در صفر ۴۰۸ق امرای شورشی را سرکوب و دستگیر کرد (گردیزی، ۱۳۴۷، ص. ۱۸۲؛ خلیلی، ۱۳۸۷، ص. ۳۷-۳۸). پس از آن، دستور داد آن‌ها را در مقابل امیر مقتول به دار آویزند و بر دیوار مدفن او [به زبان عربی] این‌گونه بنویسند: «این قبر فلان پسر فلان است. زیردستانش بر وی ستم کردند و به ریختن خونس جری شدند، پس خداوند سلطان یمین‌الدوله و امین‌المله را برای گرفتن انتقامش از ایشان معین کرد. این پادشاه آن‌ها را به دار زد تا عبرت برای بینندگان و نشانه برای جهانیان باشد» (عتبی، ۱۳۷۴، ص. ۳۷۶).^۱

۱. دیوان‌نویسی علاوه بر کارکردهای سیاسی و مذهبی، در بُعد اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی نیز درخور تأمل است. به‌ویژه آنکه بی‌مهری ذاتی به این عرصه‌ها و در تاریخ‌نگاری ایرانی سده‌های میانه اسلامی، می‌تواند از اهمیت و ارزش دوچندان این داده‌ها در فهم تاریخ تحولات اجتماعی و فرهنگی حکایت داشته باشد. برای نمونه،

دیوان‌نویسته‌های سال ۵۹۴ق به دستور شمس‌الدین میاجق، خود از سیاست‌های سیاسی-مذهبی این مدعی سلطنت پس از فروپاشی سلجوقیان حکایت دارد. مطابق *راحة الصدور و آية السرور* به فرمان وی بر دیوار مدارس این‌گونه نوشتند که «گبر و ترسا و جهود و بت‌پرست روا نمی‌دارند که کلیسا آتشکده بتخانه را رنجی رسانند». در ادامه نیز اشاره دارد که وی دستور داد تا سیاستش را در زمینه مصادره اموال بر دیوار مدارس و مساجد و به عنوان اعلامیه حکومتی بنویسند؛ از این رو، موجب نارضایتمندی عمومی شد (راوندی، ۱۳۶۴، ص. ۳۹۸).

نتیجه‌گیری

بررسی شواهد تاریخی نشان می‌دهد که دیوان‌نویسی در سده‌های میانه اسلامی فقط کنشی فردی یا ابزاری برای ثبت یادداشت‌های عمومی نبوده، بلکه از مهم‌ترین رسانه‌های غیررسمی انتقال پیام‌های سیاسی و مذهبی محسوب می‌شده است. گسترش این پدیده در شهرهای بزرگ و مراکز سیاسی-مذهبی، به‌ویژه در دوره‌هایی که جامعه با رقابت‌های فرقه‌ای، بحران‌های مشروعیت و تحولات سیاسی گسترده مواجه بود، نشان‌دهنده جایگاه دیوان‌نویسته‌ها در شکل‌دهی به افکار عمومی و بازنمایی منازعات اجتماعی است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کارکردهای سیاسی-مذهبی دیوان‌نویسی را می‌توان در چهار محور اصلی طبقه‌بندی کرد: نخست، بازتاب و تشدید منازعات فرقه‌ای میان شیعه و سنی؛ دوم، اعلان و تبلیغ مواضع سیاسی و مذهبی حکومت‌ها، گروه‌ها و افراد؛ سوم، مشروعیت‌بخشی یا مشروعیت‌زدایی از

ر.ک: اصفهانی، ۱۹۷۲م، ص. ۳۲، ۶۲-۷۲، ۶۱؛ مشکور، ۱۳۵۰، ص. ۱۳۱؛ خواندمیر، ۱۳۶۲، ج. ۲، ۲۶۴/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱، ج. ۱۱/۲۶.

قدرت سیاسی؛ چهارم، انعکاس رویدادها، بحران‌ها و تحولات سیاسی روز. از این منظر، دیوارها به عرصه‌ای برای رقابت گفتمان‌های سیاسی و مذهبی تبدیل شدند؛ عرصه‌ای که در آن، حکومت‌ها، نخبگان و گروه‌های اجتماعی می‌توانستند روایت مطلوب خود از قدرت، دین و جامعه را عرضه کنند.

این پژوهش همچنین، نشان می‌دهد که دیوارنوشته‌ها به‌عنوان بخشی از «فرهنگ سیاسی عمومی» جامعه، اطلاعاتی را در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند که در بسیاری از منابع رسمی بازتاب نیافته است؛ از این‌رو، مطالعه دیوارنوشته‌ها می‌تواند در بازسازی تاریخ اجتماعی، تاریخ اندیشه سیاسی و تاریخ مناسبات مذهبی ایران سده‌های میانه نقش مهمی ایفا کند. در نهایت، دیوانویسی را باید یکی از جلوه‌های ارتباطات سیاسی در جوامع پیشامدرن دانست که باوجود سادگی ظاهری، در تولید، انتقال و بازتولید قدرت و هویت‌های سیاسی و مذهبی تأثیرگذار بوده است.

پژوهش پیش‌رو با الهام از رویکردهای تاریخ فرهنگی و ارتباطات سیاسی، دیوانویسی را نه فقط نوشته‌ای بر سطح بناها، بلکه نوعی رسانه عمومی در جوامع گذشته تلقی می‌کند. در شرایطی که ابزارهای ارتباط جمعی به مفهوم جدید آن وجود نداشت، دیوارهای مساجد، مدارس، بازارها، مقابر و بناهای حکومتی به بستری برای انتقال پیام‌های سیاسی و مذهبی تبدیل می‌شدند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دیوانویسی در ایران سده‌های میانه اسلامی را باید نوعی رسانه سیاسی-مذهبی دانست که در نبود رسانه‌ها ارتباطی جدید، نقش مهمی در گردش اطلاعات، شکل‌دهی به افکار عمومی و بازنمایی مناسبات قدرت ایفا می‌کرد. دیوارها فقط محل ثبت نوشته‌ها نبودند، بلکه به عرصه‌ای برای

رقابت گفتمان‌های سیاسی و مذهبی تبدیل شدند؛ عرصه‌ای که در آن، حکومت‌ها، عالمان، گروه‌های مذهبی و مخالفان سیاسی می‌کوشیدند روایت مطلوب خود را از دین، قدرت و جامعه در معرض دید همگان قرار دهند؛ از این‌رو، دیوارنوشته‌ها را می‌توان بخشی از نظام ارتباطات سیاسی و فرهنگ عمومی جوامع در سده‌های میانه به شمار آورد که مطالعه آن‌ها امکان فهم عمیق‌تر سازوکارهای قدرت، مشروعیت، مقاومت، هویت‌سازی و منازعه‌های فکری و سیاسی را فراهم می‌کند.

منابع و مآخذ

- آق‌سرای، محمود بن محمد (۱۳۶۲). *تاریخ سلاجقه یا مسامرة اخبار و مسایرة اخیار عثمان توران*، مصحح. اساطیر.
- آملی، اولیاءالله (۱۳۹۳). *تاریخ رویان* (افشین پرتو، پژوهش و تصحیح). مهرماه.
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۷۱). *الکامل* (ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، مترجمان؛ ج. ۱۵، ۲۰، ۲۳، ۲۶). علمی.
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۸۳). *تاریخ کامل* (حمیدرضا آژیر، مترجم؛ جلد ۱۳). اساطیر.
- ابن‌اخوه، ضیاءالدین محمد (۱۳۶۰). *آیین شهرداری* (جعفر شعار، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن‌اسفندیار، محمد بن حسن (۱۳۶۱). *تاریخ طبرستان* (عباس اقبال آشتیانی، مترجم؛ ج. ۱). پدیده خاور.
- ابن تغری بردی، یوسف (۱۹۹۲م). *حوادث الدهور فی مدی الأیام و الشهور* (ج. ۲ و ۵). عالم الکتب.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲ق). *المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک* (ج. ۷ و ۸). دار الکتب العلمیه.

دیوان‌نوشته‌ها: گفتمان خاموش. جستارهای زبانی، (۳)، ۲۱۱-۱۹۳.

https://lrr.modares.ac.ir/article_6303.html

جعفریان، رسول (۱۳۷۹). صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست (ج. ۲). پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

جعفریان، رسول (۱۳۹۵). دیوان‌نوشته‌های یادگاری در مسجد-مدرسه مادر شاه اصفهان. مقالات و رسالات تاریخی، (۱)، ۵۰-۳۳. علم.

حسینی فر، عبدالرحمن، و امیری پریان، فاطمه (۱۳۹۳). تحلیل گفتمان به مثابه روش. جستارهای سیاسی معاصر، (۱)، ۶۷-۴۹.

<https://www.magiran.com/p1327846>

حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۷۸). فارسنامه ناصری (منصور رستگار فسایی، مصحح). امیرکبیر.

خالقی همدانی، عطیه (۱۳۸۹). دیوان‌نوشته‌ها. در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (ج. ۴). مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

خلیلی، خلیل الله (۱۳۸۷). سلطنت غزنویان. امیری. خواندمیر، غیاث‌الدین همادالدین (۱۳۶۲). حبیب‌السیر (ج. ۲). خیام.

دانش‌پژوه، محمدتقی (مصحح) (۱۳۴۱). تحفه در اخلاق و سیاست. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

راوندی، مرتضی (۱۳۵۴). تاریخ اجتماعی ایران (ج. ۲). امیرکبیر.

راوندی، محمد بن علی (۱۳۶۴). راحة الصدور و آية السرور در تاریخ آل سلجوق (محمد اقبال و مجتبی مینوی، مصححان). امیرکبیر.

زرین کوب، عبدالحسین، فرای، ریچارد، و انوشه، حسن (۱۳۷۲). تاریخ ایران از ظهور اسلام تا آمدن سلجوقیان (پژوهش دانشگاه کمبریج) (ج. ۴). امیرکبیر.

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۳). العبر (عبدالمحمد آیتی، مترجم؛ ج. ۳). مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۷۵). تاریخ ابن خلدون (ترجمه مقدمه) (محمد پروین گنابادی، مترجم؛ ج. ۲). علمی و فرهنگی. ابن عبّری، غریغوریوس بن هارون (۱۳۷۷). مختصرالدول (عبدالمحمد آیتی، مترجم). علمی و فرهنگی.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۹۷۸م). البدایه و النهایه (خلیل شحاده، محقق؛ ج. ۱۲). دار الفکر.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۹۹۸م). البدایه و النهایه (خلیل شحاده، محقق؛ ج. ۸). دار الفکر.

ابن مسکویه، احمد بن محمد (۱۳۷۶). تجارب الامم (علی نقی منزوی، مترجم؛ ج. ۵ و ۶). توس.

اصفهانی، ابوالفرج علی بن حسین (۱۳۳۹). مقاتل الطالبین (جواد فاضل، مترجم). علمی.

اصفهانی، ابوالفرج علی بن حسین (۱۹۷۲م). ادب الغربا. دار الکتاب الجديد.

بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق). انساب الاشراف. دار الفکر.

بلعمی، ابوعلی (۱۳۷۳). تاریخنامه طبری (محمد روشن، مصحح؛ ج. ۳، ۴ و ۵). البرز.

بناکتی، ابوسلیمان (۱۳۴۸). تاریخ بناکتی (به کوشش جعفر شعار). انجمن آثار ملی.

تاریخ سیستان (۱۳۶۶). (به کوشش ملک‌الشعرای بهار). کلاله خاور.

تنوی، احمد بن نصرالله (۱۳۶۳). تاریخ الفی (غلام‌رضا طباطبایی مجد، مصحح؛ ج. ۳). علمی و فرهنگی.

تحریریان، محمدحسن، و مرادی مقدم، مصطفی (۱۳۹۳). بررسی گرایش‌ها و تحلیل بین فرهنگی

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/9894cb248a3df1fb34b4817a790fe577>

قلی فامیان، علی‌رضا (۱۴۰۲). دیوارنوشته‌های دوران انقلاب اسلامی ایران: مطالعه‌ای مبتنی بر حوزه چشم‌انداز زبانی. *مطالعات تاریخ فرهنگی*، ۱۴ (۵۶)، ۸۷-۱۰۹.

https://www.chistorys.ir/article_202818.html

گردیزی، ابوسعید عبدالحی (۱۳۴۷). *زین‌ال‌اخبار* (به کوشش عبدالحی حبیبی). بنیاد فرهنگ ایران.

محمد بن منور (۱۳۶۶). *اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابی‌سعید* (محمدرضا شفیعی کدکنی، مصحح؛ ج. ۱). آگه.

محمودی خویگانی، فاطمه (۱۳۹۶). *تبلیغات و نقش آن در منازعات فرقه‌ای و مذهبی ایران عصر سلجوقیان* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مازندران]. گنج.

<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/7e5d407e7468647be4ab8e43465221cb>

مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین (۱۳۳۳). *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران* (به کوشش عباس شایان).

مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده* (عبدالحسین نوایی، مصحح). امیرکبیر.

مشکور، محمدجواد (۱۳۵۰). *اخبار سلاجقه روم*. کتاب‌فروشی تهران.

مشهدی رفیع، علی، و خضری، زهره (۱۴۰۴). *دیوارنوشته‌های مدرسه خرگرد. بنیاد موقوفات محمود افشار*.

مصطفوی، محمدتقی (۱۳۷۵). *اقلیم پارس*. اشاره.

منشی، اسکندربیگ (۱۳۱۴). *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (ج. ۱). دار الطباعة آقا سید مرتضی.

مهجوری، اسمعیل (۱۳۴۲). *تاریخ مازندران* (ج. ۱). اثر.

ستوده، منوچهر (۱۳۷۴). *از آستارا تا استارباد* (ج. ۲). آگاه؛ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

سمهودی، علی بن عبدالله (۱۴۲۲م). *وفاء الوفاء بأخبار دارالمصطفی* (ج. ۱). دار الکتب العلمیه. شاهمندی، اکبر، و شهیدانی، شهاب (۱۳۹۱). بررسی و تحلیل یادگارنویسی در بقعه پیربکران اصفهان از دوره ایلخانی تا عصر قاجار. *پژوهش‌های تاریخی*، ۴ (۲)، ۴۵-۶۴.

https://jhr.ui.ac.ir/article_16571.html

شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴). *هنر شیعی. مؤسسه مطالعات هنر اسلامی*.

شیرازی (وصاف الحضرة)، عبدالله بن فضل‌الله (۱۳۸۳). *تحریر تاریخ وصاف* (عبدالمحمد آیتی، به قلم). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

صابری، شیدا (۱۴۰۱). *دیوارنوشته‌های انقلاب؛ منبعی برای تعمیق تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی. تحقیقات اسنادی انقلاب اسلامی*، ۴ (۷)، ۱۶۹-۱۹۶.

<https://www.magiran.com/p2536904>

عتبی، محمد بن عبدالجبار (۱۳۷۴). *ترجمه تاریخ یمینی* (ناصر بن ظفر جرفادقانی، مترجم). علمی. عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر (۱۳۸۳). *قابوس‌نامه* (غلامحسین یوسفی، مصحح). علمی و فرهنگی.

فرای، ریچارد نلسون (۱۳۶۳). *تاریخ ایران کمبریج* (حسن انوشه، مترجم؛ ج. ۴). امیرکبیر.

قزوینی رازی، عبدالجلیل (۱۳۵۸). *نقض بعض* (مطالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض) (جلال‌الدین محدث ارموی، مصحح). انجمن آثار ملی.

قلی‌زاده، محمدرضا (۱۳۸۵). *تأثیر منازعات فرقه‌ای بر تحول مذهبی در ایران (از امام‌الحرمین جوینی تا خواجه نصیرالدین طوسی)* [رساله دکتری، دانشگاه شهید بهشتی]. گنج.

همدانی، عبدالوهاب (۱۳۹۰). *ثواقب المناقب اولیاءالله* (عارف نوشاهی، مصحح). میراث مکتوب.
همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۹۲). *جامع‌التواریخ* (محمد روشن، مصحح؛ ج. ۲). میراث مکتوب.

References

- Aghsarayi, M. b. M. (1983). *Tarikh-e Salajeghah ya Mosamerat al-Akhbar va Mosayerat al-Akhyar* [History of the Seljuks or the evening conversation of news and the march of the chosen] (O. Turan, Ed.). Asatir. [In Persian]
- Amoli, O. (2014). *Tarikh-e Ruyan* [History of Ruyan] (A. Parto, Ed. & Research). Mehrmah. [In Persian]
- Baladhuri, A. b. Y. (1996). *Ansab al-Ashraf* [Genealogies of the nobles]. Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Balami, A. (1994). *Tarikhnameh-ye Tabari* [The Tabari history book] (M. Roshan, Ed.; Vols. 3, 4, & 5). Alborz. [In Persian]
- Banakiti, A. (1969). *Tarikh-e Banakiti* [History of Banakiti] (J. Shoar, Ed.). Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]
- Fray, R. N. (1984). *The Cambridge history of Iran* (H. Anousheh, Trans.; Vol. 4). Amirkabir. [In Persian]
- Gardizi, A. A. (1968). *Zayn al-Akhbar* [The adornment of chronicles] (A. Habibi, Ed.). Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Gholifamian, A. (2023). Graffiti of the Islamic Revolution of Iran: A study based on the linguistic landscape approach. *Journal of Cultural History Studies*, 14(56), 87–109. https://www.chistorys.ir/article_202818.html [In Persian]
- Gholizadeh, M. (2006). *Ta'sir-e monaze'at-e fergheh'i bar tahavvol-e mazhabi dar Iran (Az Emam al-Harameyn Juvayni ta Khajeh Nasir al-Din Tusi)* [The impact of sectarian conflicts on religious development in Iran (From Imam al-Haramayn Juvayni to Khajeh Nasir al-Din Tusi)] (Doctoral dissertation, Shahid Behti University). Ganj Database. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/9894cb248a3df1fb34b4817a790fe577> [In Persian]
- Hamadani, A. (2011). *Savagheb al-Manaqib-e Oliya'allah* [The brilliant virtues of the saints of God] (A. Noshahi, Ed.). Miras-e Maktoob. [In Persian]
- نیشابوری، ابو عبدالله (۱۳۷۵). *تاریخ نیشابور* (محمد حسین خلیفه نیشابوری، مصحح). آگه.
- واصفی، زین‌الدین محمود (۱۳۴۹). *بلدایع‌الوقایع* (الکساندر بلدروف، مصحح). بنیاد فرهنگ ایران.
- Hamadani, R. F. (2013). *Jami' al-Tawarikh* [The compendium of chronicles] (M. Roshan, Ed.; Vol. 2). Miras-e Maktoob. [In Persian]
- Hasanifar, A., & Amiri-Parian, F. (2014). Analysis of discourse as a method. *Contemporary Political Studies*, 5(1), 49–67. <https://www.magiran.com/p1327846> [In Persian]
- Hosseini Fasa'i, M. H. (1999). *Farsnameh-ye Naseri* [The Naseri history of Fars] (M. Rastegar Fasa'i, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Ibn al-Athir, I. (1992). *Al-Kamil fi al-Tarikh* [The complete history] (A. Halat & A. Khalili, Trans.; Vols. 15, 20, 23, & 26). Elmi. [In Persian]
- Ibn al-Athir, I. (2004). *Tarikh-e Kamel* [The complete history] (H. Ajeer, Trans.; Vol. 13). Asatir. [In Persian]
- Ibn al-Jawzi, A. (1992). *Al-Muntazam fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk* [The systematic record of the history of nations and kings] (Vols. 7 & 8). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Asfandiyar, M. b. H. (1982). *Tarikh-e Tabaristan* [History of Tabaristan] (A. Iqbal Ashtiani, Trans.; Vol. 1). Padideh-ye Khavar. [In Persian]
- Ibn Hebrew (Ibn al-Ibri), G. (1998). *Mukhtasar al-Duwal* [A brief history of dynasties] (A. Ayati, Trans.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Ibn Ikhwah, D. M. (1981). *A'in-e Shahr-dari* [The regulations of the municipality/Hisbah] (J. Shoar, Trans.). Bonyad-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [In Persian]
- Ibn Khaldun, A. (1984). *Al-Ibar* [The book of lessons] (A. Ayati, Trans.; Vol. 3). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Ibn Khaldun, A. (1996). *Tarikh-e Ibn Khaldun (Translation of Al-Muqaddimah)* (M. Parvin Gonabadi, Trans.; Vol. 2). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Ibn Kathir, I. (1978). *Al-Bidayah wa al-Nihayah* [The beginning and the end] (K.

- Shehahah, Ed.; Vol. 12). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Kathir, I. (1998). *Al-Bidayah wa al-Nihayah* [The beginning and the end] (K. Shehahah, Ed.; Vol. 8). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Miskawayh, A. b. M. (1997). *Tajarib al-Umam* [The experiences of nations] (A. Monzavi, Trans.; Vols. 5 & 6). Toos. [In Persian]
- Ibn Taghribirdi, Y. (1992). *Hawadith al-Duhur fi Mada al-Ayyam wa al-Shuhur* [The events of times in the course of days and months] (Vols. 2 & 5). Alam al-Kutub. [In Arabic]
- Isfahani, A. A. (1960). *Maqatil al-Talibiyyin* [The martyrs of the family of Abu Talib] (J. Fazel, Trans.). Elmi. [In Persian]
- Isfahani, A. A. (1972). *Adab al-Ghuraba* [The literature of strangers]. Dar al-Kitab al-Jadid. [In Arabic]
- Jafarian, R. (2000). *Safavieh dar Arseh-ye Din, Farhang va Siyasat* [The Safavids in the arena of religion, culture, and politics] (Vol. 2). Research Institute of Hawzah and University. [In Persian]
- Jafarian, R. (2016). Graffiti memories in Madar-e Shah Mosque-School of Isfahan. *Historical Articles and Essays*, 1, 33–50. Elm. [In Persian]
- Khaleqi Hamedani, A. (2010). Graffiti. In *The Great Islamic Encyclopedia* (Vol. 4). Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Khalili, K. (2008). *Saltanat-e Ghaznavian* [The reign of the Ghaznavids]. Amiri. [In Persian]
- Khwandamir, G. (1983). *Habib al-Siyar* [The beloved of biographies] (Vol. 2). Khayyam. [In Persian]
- Mahjouri, I. (1963). *Tarikh-e Mazandaran* [History of Mazandaran] (Vol. 1). Asar. [In Persian]
- Mahmoudi Khoigani, F. (2017). *Propaganda and its role in sectarian and religious conflicts of Iran during the Seljuk era* [Master's thesis, University of Mazandaran].
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/7e5d407e7468647be4ab8e43465221cb> [In Persian]
- Mar'ashi, Z. (1954). *Tarikh-e Tabaristan va Ruyan va Mazandaran* [History of Tabaristan, Ruyan, and Mazandaran] (A. Shayan, Ed.). [In Persian]
- Mashhadi-Rafie, A., & Khezri, Z. (2025). *Divar-neveshteh-ha-ye Madreseh-ye Khargerd* [Graffiti of the Khargerd school]. Mahmud Afshar Foundation. [In Persian]
- Mashkoo, M. J. (1971). *Akhbar-e Salajeghah-ye Rum* [Chronicles of the Seljuks of Rum]. Tehran Bookstore. [In Persian]
- Mohammad ibn Monavvar. (1987). *Asrar al-Tawhid fi Maqamat al-Shaykh Abi Sa'id* [The secrets of monotheism regarding the spiritual stations of Sheikh Abi Sa'id] (M. R. Shafi'i Kadkani, Ed.; Vol. 1). Agah. [In Persian]
- Monshi, E. (1935). *Tarikh-e Alam-Aray-e Abbasi* [The history of the world-adorning Abbasi] (Vol. 1). Dar al-Taba'eh Aqa Seyyed Morteza. [In Persian]
- Mostafavi, M. T. (1996). *Eghlim-e Pars* [The climate/territory of Pars]. Eshareh. [In Persian]
- Mostowfi Qazvini, H. (1985). *Tarikh-e Gozideh* [The select history] (A. Nava'i, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Nishapuri, A. (1996). *Tarikh-e Nishapur* [History of Nishapur] (M. K. Nishapuri, Ed.). Agah. [In Persian]
- Otbi, M. b. A. (1995). *Tarjomeh-ye Tarikh-e Yamini* [Translation of the Yamini history] (N. b. Z. Jorfadegani, Trans.). Elmi. [In Persian]
- Qazvini Razi, A. (1979). *Naqd (Ba'd Masalib al-Nawasib fi Naqd Ba'd Fada'ih al-Rawafid)* [The refutation of the vices of the enemies of the family of the Prophet] (J. M. Urmawi, Ed.). Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]
- Ravandi, M. (1975). *Tarikh-e Ejtema'i-ye Iran* [Social history of Iran] (Vol. 2). Amirkabir. [In Persian]
- Ravandi, M. b. A. (1985). *Rahat al-Sudur va Ayat al-Surur dar Tarikh-e Al-e Saljuq* [The solace of hearts and the sign of joy in the history of the Seljuk dynasty] (M. Iqbal & M. Minovi, Eds.). Amirkabir. [In Persian]
- Saberi, S. (2022). Revolution graffiti: A source for deepening the historiography of the Islamic Revolution. *Documentary Research of the Islamic Revolution*, 4(7), 169–196.
<https://www.magiran.com/p2536904> [In Persian]
- Samhudi, A. b. A. (2001). *Wafā al-Wafā bi-Akhbār Dār al-Mustafā* [The fulfillment of loyalty with news of the home of the

- chosen one] (Vol. 1). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Shahmandi, A., & Shahidani, S. (2012). Analysis and evaluation of graffiti in the Pir-i Bakran mausoleum in Isfahan from the Ilkhanid to the Qajar era. *Historical Researches*, 4(2), 45–64.
https://jhr.ui.ac.ir/article_16571.html [In Persian]
- Shayestehfar, M. (2005). *Honar-e Shi'i* [Shi'ite art]. Institute of Islamic Art Studies. [In Persian]
- Shirazi (Wassaf al-Hadrat), A. (2004). *Tahrir-e Tarikh-e Wassaf* [The redaction of the history of Wassaf] (A. Ayati, Ed.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Sotudeh, M. (1995). *Az Astara ta Estarbad* [From Astara to Estarbad] (Vol. 2). Agah; Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Tahririan, M. H., & Moradi-Moghaddam, M. (2014). A study of tendencies and cross-cultural analysis of graffiti: Silent discourse. *Language Language Related Research (Jostarhaye Zabani)*, 5(3), 193–211.
https://lrr.modares.ac.ir/article_6303.html [In Persian]
- Tarikh-e Sistan* [The history of Sistan]. (1987). (M. Bahar, Ed.). Kalaleh-ye Khavar. [In Persian]
- Tattavi, A. b. N. (1984). *Tarikh-e Alfi* [The millenary history] (G. Tabataba'i-Majd, Ed.; Vol. 3). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Tohfeh dar Akhlaq va Siyasat* [A gift in ethics and politics]. (1962). (M. Daneshpazhooh, Ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Unsur al-Ma'ali, K. b. I. (2004). *Qabusnameh* [The book of Qabus] (G. Yousefi, Ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Wasefi, Z. M. (1970). *Badayi' al-Waqayi'* [Wonderful events] (A. Boldyrev, Ed.). Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Zarrinkoub, A., Frye, R. N., & Anousheh, H. (1993). History of Iran from the rise of Islam to the arrival of the Seljuks (Vol. 4). Amirkabir. [In Persian]